

تحلیل محتوای فهرستواره‌های مشترک نسخه‌های خطی «پزشکی»، «نجوم»، «ریاضی» و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران و نقدی بر آنها

سید احمد حسین زاده^۱

الف. نسخه‌های خطی «پزشکی»

فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران/ تحقیق، گردآوری، تدوین: محمد رضا شمس اردکانی، محمد رضا مخیر دزفولی، فرید قاسملو، محمد صدر. تهران: سبز آرنج، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۹۰.

مقدمه

علم پزشکی از آغاز در خدمت بشر بوده و امروزه نیز رجوع به طب سنتی و گیاهان دارویی کانون توجه مراکز علمی پزشکی است. وجود آثار

۱. کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی

مکتوب علم پزشکی در کشور ما، نمایانگر غنای علمی و فرهنگی است که همواره خاستگاه تمدن، دانش و بزرگواری بوده و خواهد بود. آگاهی از میراث گذشتگان حق مسلم نسل امروز و آینده است خصوصاً میراثی که به علل مختلف به طور کامل در دسترس نیست. در جامعه امروز ما «تاریخ علم» جایگاه مناسبی ندارد و تحقیقاتی که در این زمینه انجام می‌شود فاقد برنامه‌ریزی و انسجام است. باید بدانیم که بسیاری از آنچه دیگران به عنوان نوآوری به ما عرضه می‌کنند، قرن‌ها پیش دانشمندان شهیر ایرانی در شرایط بحرانی زمان خویش به آن علوم دست پیدا کرده بودند که همه در آثار دستنویس آنها به خوبی معلوم و مشهود است. (ولایتی، ۱۳۸۸، مقدمه) کشور ایران مالک یکی از بزرگترین مجموعه‌های نسخه‌های خطی شرق در جهان است و مجموعه فهرست‌های نسخه‌های خطی ایران بدون تردید بزرگترین مجموعه فهرست نسخه‌های خطی جهان را تشکیل می‌دهد. حرکت بسوی تهیه فهرست‌های موضوعی یکی از ضروریات برای جامعه علمی ایران به ویژه در حوزه علوم انسانی است زیرا می‌تواند به بازیابی بخشی از تاریخ و فرهنگ و انتقال میراث علمی گذشتگان سرزمین ایران یاری رساند و اندیشمندان را با گنجینه‌های عظیم و تمدن ساز ایرانیان بیش از پیش آشنا سازد. (جاسبی، ۱۳۸۸، مقدمه)

شناخت آثار گوناگون علم پزشکی و علوم وابسته به آن، لازمه گام نخست پژوهش در این حوزه است. فهرستی از این آثار، بایستگی‌هایی لازم را دارد تا به گونه‌ای علمی و سازمان یافته پیشینه آن را معرفی کند. فهرستواره حاضر، گنجینه‌ای از نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی داخل ایران است که در موضوع پزشکی تألیف شده‌اند. براساس نظر گردآورندگان این اثر، انتخاب عنوان «فهرستواره» برای این کتاب بدان سبب است که هیچ ادعایی مبنی بر اینکه کلیه نسخه‌های خطی مربوط به دانش پزشکی در کتاب حاضر معرفی شده باشند وجود ندارد چون اولاً روزانه شاهد انتشار مقالات و گزارشات متعدد درباره نسخه‌های خطی هستیم، ثانیاً امکان بروز خطا در گردآوری اطلاعات نسخه‌های موجود وجود دارد و ثالثاً تعیین مرز برای اختصاص موضوع به نسخه‌های خطی چند دانشی، بسیار مشکل است. (قاسملو، ۱۳۸۸، ص ۴-۵)

بررسی پیشینه‌های اثر

براساس نظر پدیدآورندگان این فهرستواره، تاکنون تصویر روشنی از ارتباط نسخ خطی و دانش پزشکی در مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران برقرار نشده است برای مثال، کتاب فهرست نسخ خطی طبیبی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی که به نظر می‌رسد با جستجوی کلیدواژه‌های محدود در اطلاعات رایانه‌ای شبکه کتابخانه مجلس به صورت ناقص بدست آمده است (فهرستواره، ۱۳۹۰، ص ۹). برای شناخت پیشینه

فهارس نسخه‌های خطی پزشکی در کتابخانه‌های ایران و ضرورت تألیف کتابی در این باره به معرفی چند اثر مرجع در فهرست آثار پزشکی می‌پردازیم:

- *فهرست نسخه‌های خطی فارسی* / به قلم احمد منزوی که بخش هفتم آن درباره علم پزشکی تألیف شده و عنوان نسخه‌های خطی فارسی در موضوع پزشکی به ترتیب الفبا سامان یافته است. این اثر در سال ۱۳۴۸ به طبع رسیده است.

- *کتابشناسی نسخ خطی پزشکی ایران* / تنظیم و تدوین اکرم ارجح ... [و دیگران]؛ زیر نظر رضا خانی جزئی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱، ۳۲۵ ص. در این اثر حدود هزار و چهارصد عنوان کتاب و رساله‌های پزشکی به ترتیب الفبا معرفی شده است. در مقدمه این کتاب آمده است: «... این کتاب را، که یکی از آثار پژوهشی در عرصه تاریخ پزشکی ایران که جزئی کوچک از پیکره طرح پژوهشی «علم در ایران» است پدید آورده‌ایم». بهترین داوری درباره این کتابشناسی مقایسه فهرستواره حاضر با آن است.

- *کتابنامه طب سنتی ایران*، محمود نجم آبادی. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۳۷۴. این اثر مکمل کتاب دیگر مرحوم نجم آبادی به نام *فهرست کتابهای چاپی فارسی طبیبی و فنون وابسته به آن* (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲) است و در آن بیشتر کتاب‌ها از روی اصل کتاب‌ها و معرفی مندرجات و فصول و ابواب آن معرفی شده است.

- *فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی* (جلد نوزدهم). غلامعلی عرفانیان. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰. این اثر در بردارنده معرفی و توصیف چهارصد و نود و هشت نسخه خطی در موضوع طب است و در ۶۷۷ ص در قطع وزیری به چاپ رسیده است.

- *فهرستواره کتابهای فارسی* (جلد پنجم). تألیف احمد منزوی. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲. این اثر یکی از منابع نسخه‌های خطی پزشکی به شمار می‌آید و در آن صدها دستنویس پزشکی فهرست شده است.

در کنار فهارس مذکور، بانک اطلاعات نسخه‌های خطی پزشکی ایران نیز بیش از ۶۱۶۹ اثر پزشکی موجود در ۳۰ کتابخانه ایران را در سایت <http://immb.tums.ac.ir> در اختیار علاقمندان به این موضوع قرار داده است. در این بانک، اطلاعاتی شامل نگارنده نسخه، زبان نسخه، محل و زمان کتابت، محل نگهداری و شرح مختصری از نسخه‌ها ارائه شده است.

از آنجایی که فهرست نویسان ایرانی به خاطر نداشتن فهرست سرعنوان‌های موضوعی نسخه‌های خطی ایران و دیگر ابزار مربوط به فهرستنویسی نسخ خطی، رویه هماهنگ و یکسانی در اختصاص دادن موضوع به نسخه‌های خطی نداشته‌اند طوری که کتابی واحد در چند کتابخانه

مختلف با موضوع‌های گوناگون فهرست شده و بر این اساس نمی‌شود با استفاده از جستجوی موضوعی به آگاهی لازم درباره نسخه‌ها دست یافت. وجود مجموعه‌های ارزشمندی نظیر *فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران*، راه را برای مکان‌یابی و بازیابی اطلاعات کتابشناختی نسخ‌های خطی پزشکی هموار ساخته است، زیرا علی‌رغم وجود سایت‌های اینترنتی کتابشناختی مختلف، بازیابی اطلاعات نسخه‌های خطی پزشکی در این فهرستواره آسان‌تر و مفیدتر به نظر می‌رسد. (قاسملو، ۱۳۸۸، ص ۵-۶) حدود ۳۰۰/۰۰۰ اثر دست‌نویس در انواع کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود و براساس اطلاعات مندرج در *فهرستواره حاضر* تعداد ۱۶۱۱ اثر از آنها نسخه خطی پزشکی که توسط ۶۵۰ نفر مولف نگاشته شده و حدود ۱۲۰۰۰۰ دست‌نویس به اختصار یا به تفصیل فهرست شده است. درحالی‌که بخش زیادی از مخطوطات ایران، فهرست نشده و اطلاعات تفصیلی و یا حتی اجمالی از آنها در دست نیست. فهرست نمودن این مجموعه‌ها لازم و ضروری به نظر می‌رسد و بدون شک نگارش و انتشار فهرست مخطوطات هر کتابخانه، نقش مهمی در حفظ و حراست از آنها دارد. چه بسا گنجینه‌های نفیس و ارزشمند که در گوشه خانه‌ها، مسجدها، مدرسه‌های علمیه و زیارتگاه‌ها، به جهت نبود فهرستی منظم و روشمند و بر اثر عدم توجه و اهتمام به آنها، مورد دستبرد راهزنان فرهنگی قرار گرفته و به تاراج رفته و یا اینکه تدریجاً راه زوال را در پیش گرفته و با گرد و خاک و موریانه انس برقرار کرده و به مرور زمان آسیب دیده و از بین رفته‌اند. سیر تاریخی پژوهش‌های نسخه‌شناسانه در ایران نشان می‌دهد، گام‌های استوار بزرگان و دانشورانی که حفظ و احیای میراث مکتوب را وجهه همت خود قرار داده‌اند، قرین توفیق گشته و در سده اخیر گنجینه‌های بسیاری شناسایی شده و پرده از رخ هزاران کتاب و رساله - که حکایت از دانش سرشار ایرانیان می‌کند - برداشته شده است.

اهداف نقد و بررسی:

- در این نوشتار ضمن مقدمه‌ای که ارائه شد، به معرفی، نقد و بررسی *کتاب فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی در کتابخانه‌های ایران* پرداخته می‌شود و بر اساس اطلاعات مندرج در *فهرستواره* با ارائه کمیته‌های آماری، در پی پاسخ دادن به سوال‌های زیر نیز هستیم:
- ۱- بسامد موجودی نسخه‌های خطی پزشکی در کتابخانه‌های ایران به چه صورت است؟
 - ۲- وضعیت زبانی نسخه‌های خطی پزشکی ایران به چه صورت است؟
 - ۳- بسامد موجودی نسخه‌های خطی پزشکی به تفکیک قرن نگارش به چه صورت است؟

معرفی اثر:

گروه مولفان متشکل از ۴ نفر، کتاب فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران را در ۹۵۵ صفحه از سوی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران در تاریخ انتشاراتی ۱۳۷۸ با شمارگان ۱۰۰۰ نسخه منتشر کردند. کتاب حاضر، اولین اثر از فهرستواره‌های تخصصی سه‌گانه نسخ خطی علوم و فنون در کتابخانه‌های ایران است که تا به حال منتشر شده است. دو عنوان دیگر، فهرستواره مشترک نسخ خطی ریاضی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران و دیگری، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی نجوم و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران بوده که توسط دکتر فرید قاسملو تدوین و منتشر شده است. ساختار این فهرستواره تک جلدی متشکل از مقدمه پدیدآورندگان (از صفحه ۱۰-۷)، فهرست منابع دیده شده (از صفحه ۱۱-۲۱)، متن اصلی که از دو بخش تشکیل شده است:

بخش اول: «مجموعه مرتب شده براساس نام مؤلف» این بخش (از صفحه ۲۳-۶۴۸) با نام آق بابا محمد تقی شیرازی، مشهور به ملک‌الاطب آغاز شده و با نام یونانی، حکیم اسکندر بن اسماعیل پایان می‌پذیرد که عمده‌ترین قسمت کتاب است پس از نام مؤلف (با حروف پررنگ) نام کتاب‌ها (با حروف پررنگ و ایتالیک) فهرست شده است و در معرفی کتاب‌ها عنوان، زبان، آغاز و انجام، نشانی فهرست کتابخانه، شماره نسخه و تاریخ کتابت نسخه معرفی شده است. بخش دوم: «مجموعه با مؤلف ناشناس» (از صفحه ۶۴۹-۹۱۶) که براساس نظم الفبایی نام نسخه‌ها فهرست شده است. این فهرستواره دارای دو نمایه (اشخاص و کتاب‌ها) است و در آن جمعاً ۲۳۲۳ عنوان (۷۵۳۱ جلد) نسخه خطی پزشکی موجود در کتابخانه‌های ایران معرفی و مکان‌یابی شده که برای جمع‌آوری رکوردهای اطلاعاتی مذکور، ۷۰ عنوان فهرست‌های گوناگون مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

تجزیه و تحلیل داده‌های آماری

جدول ۱-۱. بسامد موجودی نسخه‌های خطی پزشکی به تفکیک کتابخانه‌های ایران (با تکرار)

ردیف	نام کتابخانه / مجموعه	تعداد نسخه	ردیف	نام کتابخانه / مجموعه	تعداد نسخه
۱	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۷۴۴	۳۹	کتابخانه عمومی مراغه	۹
۲	کتابخانه دانشگاه تهران	۷۳۳	۴۰	کتابخانه میبیدی کرمانشاه	۹
۳	کتابخانه آیت الله مرعشی	۵۹۵	۴۱	کتابخانه سریزدی	۷
۴	کتابخانه آستان قدس	۵۸۶	۴۲	کتابخانه صدر بازار	۷

	اصفهان			رضوی (ع)	
۷	کتابخانه صدوقی یزد	۴۳	۵۷۷	کتابخانه ملک	۵
۷	کتابخانه مدرسه خان یزد	۴۴	۴۲۲	کتابخانه ملی	۶
۵	کتابخانه آیت الله خویی	۴۵	۳۹۱	کتابخانه دانشکده پزشکی تهران	۷
۵	کتابخانه خانقاه احمدیه	۴۶	۲۵۵	کتابخانه مجلس سنا	۸
۵	کتابخانه فرهنگ و هنر مشهد	۴۷	۲۰۳	کتابخانه دانشگاه بو علی همدان	۹
۴	کتابخانه آرامگاه بوعلی	۴۸	۱۴۳	کتابخانه وزیری یزد	۱۰
۴	کتابخانه مرتضوی مشهد	۴۹	۱۳۷	کتابخانه سپهسالار	۱۱
۴	کتابخانه مسجد الرسول بازار بیرجند	۵۰	۱۱۰	کتابخانه آیت الله گلپایگانی	۱۲
۳	کتابخانه خصوصی دکتر مهدوی	۵۱	۹۶	کتابخانه دایره المعارف بزرگ اسلامی	۱۳
۳	کتابخانه قاین	۵۲	۷۵	کتابخانه دانشکده الهیات مشهد	۱۴
۳	کتابخانه موسسه امام صادق	۵۳	۷۳	کتابخانه جامع گوهرشاد	۱۵
۳	کتابخانه مینوی	۵۴	۶۸	کتابخانه احیای میراث اسلامی	۱۶
۲	کتابخانه جواهری مقصود همدان	۵۵	۶۱	کتابخانه ملی تبریز	۱۷
۲	کتابخانه رضا همراه	۵۶	۴۴	کتابخانه حضرت معصومه (س) قم	۱۸
۲	کتابخانه قزوین	۵۷	۳۳	کتابخانه فیضیه قم	۱۹
۲	کتابخانه مفتی الشیعه	۵۸	۲۲	کتابخانه دانشکده الهیات تهران	۲۰
۲	کتابخانه موزه ایران باستان	۵۹	۲۱	کتابخانه دانشگاه فردوسی	۲۱
۱	کتابخانه ارشاد اسلامی کاشان	۶۰	۱۹	کتابخانه عمومی اصفهان	۲۲
۱	کتابخانه بروجردی کرمانشاه	۶۱	۱۸	کتابخانه شاهچراغ	۲۳
۱	کتابخانه ثقه الاسلام	۶۲	۱۸	کتابخانه مدرسه فاضلیه مشهد	۲۴
۱	کتابخانه دانشکده ادبیات فردوسی مشهد	۶۳	۱۶	کتابخانه آیت الله بروجردی قم	۲۵
۱	کتابخانه رضویه مدرسه صدر	۶۴	۱۶	کتابخانه مدرسه گوهرشاد	۲۶
۱	کتابخانه ره آورد	۶۵	۱۴	کتابخانه دانشکده ادبیات تهران	۲۷
۱	کتابخانه شهرداری اصفهان	۶۶	۱۴	کتابخانه سازمان لغتنامه دهخدا	۲۸
۱	کتابخانه کاخ گلستان	۶۷	۱۴	کتابخانه مدرسه نمازی خوی	۲۹
۱	کتابخانه مجلس شورا (۲)	۶۸	۱۲	کتابخانه امام هادی (ع)	۳۰
۱	کتابخانه مدرسه امام صادق	۶۹	۱۲	کتابخانه آیت الله خوانساری	۳۱
۱	کتابخانه مدرسه خیرات خان مشهد	۷۰	۱۲	کتابخانه حجتیه قم	۳۲
۱	کتابخانه مدرسه صدر	۷۱	۱۲	کتابخانه شخصی میبیدی	۳۳

خواجو					
۱	کتابخانه مدرسه میرزا جعفر	۷۲	۱۲	کتابخانه عمومی رشت	۳۴
۱	کتابخانه مدرسه نبوی دزفول	۷۳	۱۲	کتابخانه میرزا محمد کاظمینی یزد	۳۵
۱	کتابخانه معصوم حسینی	۷۴	۱۱	کتابخانه غرب آخوند همدان	۳۶
۱	کتابخانه موزه کلیسای ارمنیان جلفا	۷۵	۱۰	کتابخانه دانشگاه اصفهان	۳۷
			۹	کتابخانه امام عصر شیراز	۳۸
جد ۵۷۳۱			جمع		

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۱-۱ و به منظور پاسخ به سوال اول پژوهش، این نتایج بدست آمد: در مجموع ۷۵ کتابخانه در ایران از ۵۷۳۱ جلد نسخه خطی پزشکی نگهداری می‌کنند که به ترتیب کتابخانه کتابخانه مجلس شورای اسلامی با ۷۴۴، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با ۷۳۳، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی با ۵۹۵ و کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) ۵۸۶ نسخه خطی پزشکی، بیشترین موجودی را به خود اختصاص داده اند، در مقابل کتابخانه مدرسه میرزا جعفر، کتابخانه معصوم حسینی و کتابخانه موزه کلیسای ارمنیان جلفا، کمترین تعداد نسخه خطی پزشکی (یک اثر) را به خود اختصاص داده‌اند. بر اساس اطلاعات این جدول، تعداد کتابخانه‌هایی که دارای نسخه خطی پزشکی هستند در تهران بیشتر از شهرهای دیگر است و همچنین از لحاظ تعداد نسخه‌های خطی پزشکی در تهران شاهد بیشترین تجمع (بیش از ۳۰۰۰ نسخه) هستیم.

جدول ۱-۲. تعداد عناوین نسخه‌های خطی پزشکی به تفکیک زبان

ردیف	زبان	تعداد عناوین (با تکرار)	درصد
۱	فارسی	۱۳۹۱	۶۰
۲	عربی	۸۹۳	۳۸
۳	ترکی	۱۴	۰/۰۹
۴	فارسی عربی	۱۳	۰/۰۸
۵	فارسی اردو	۲	۰
۶	فارسی ترکی	۲	۰
۷	بدون زبان	۸	۰/۰۳
	مجموع	۲۳۲۳	۱۰۰

		عناوین
--	--	--------

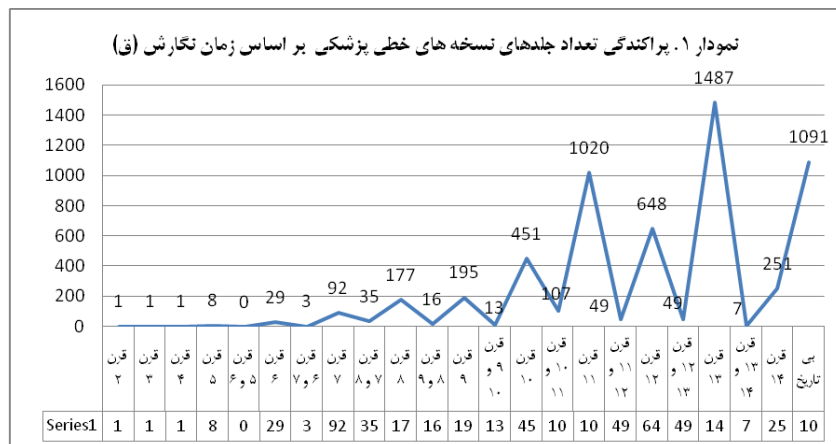
بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۱-۲ و به منظور پاسخ به سوال دوم پژوهش، این نتایج بدست آمد: از ۲۳۲۳ عنوان نسخه موجود، تعداد نسخه‌های زبان فارسی بیشتر هستند به این ترتیب که زبان نگارش ۶۰ درصد از آنها (۱۳۹۱ عنوان) فارسی است. در این بین رتبه دوم متعلق به زبان عربی است با ۳۸ درصد و تعداد ۸۹۳ عنوان سپس زبان ترکی ۱۴ عنوان، زبان‌های ترکیبی فارسی-عربی ۱۳ عنوان، فارسی-اردو و فارسی-ترکی هر کدام با دو عنوان. لازم به ذکر است در این فهرستواره به زبان ۸ عنوان از نسخه‌ها اشاره نشده است.

جدول ۱-۳. تعداد جلد‌های نسخه‌های خطی پزشکی تألیف شده به تفکیک قرن (هجری قمری)

ردیف	قرن تألیف	تعداد (با تکرار)	درصد موجودی
۱	قرن ۱۳	۱۴۸۷	۲۶
۲	قرن ۱۱	۱۰۲۰	۱۸
۳	قرن ۱۲	۶۴۸	۱۱
۴	قرن ۱۰	۴۵۱	۸
۵	قرن ۱۴	۲۵۱	۴
۶	قرن ۹	۱۹۵	۳
۷	قرن ۸	۱۷۷	۳
۸	قرن ۱۰ و ۱۱	۱۰۷	۲
۹	قرن ۷	۹۲	۲
۱۰	قرن ۱۱ و ۱۲	۴۹	۱
۱۱	قرن ۱۲ و ۱۳	۴۹	۱
۱۲	قرن ۷ و ۸	۳۵	۱
۱۳	قرن ۶	۲۹	۰/۴
۱۴	قرن ۸ و ۹	۱۶	۰/۴

۰/۲	۱۳	قرن ۹ و ۱۰	۱۵
۰/۱	۸	قرن ۵	۱۶
۰/۱	۷	قرن ۱۳ و ۱۴	۱۷
۰	۳	قرن ۶ و ۷	۱۸
۰	۱	قرن ۲	۱۹
۰	۱	قرن ۳	۲۰
۰	۱	قرن ۴	۲۱
۱۹	۱۰۹۱	بی تاریخ	۲۲
۱۰۰	۵۷۳۱	جمع	

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۳-۱ و به منظور پاسخ به سوال سوم، این آثار از قرن دوم تا قرن چهاردهم هجری نگاشته شده‌اند که بیشترین آنها ۱۴۸۷ اثر (۲۶ درصد) متعلق به قرن سیزدهم هجری است و تاریخ نگارش ۱۰۲۰ جلد (۱۸ درصد) نسخه خطی پزشکی متعلق به قرن ۱۱ است. قرون ۱۲، ۱۰ و ۱۴ به ترتیب با ۶۴۸، ۴۵۱ و ۲۵۱ نسخه از این حیث در رتبه‌های بعدی قرار دارند و نسخه‌های نگاشته شده در سده‌های دوم، سوم و چهارم، هر کدام با ۱ نسخه خطی پزشکی، کمترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. بر اساس این جدول در قرن اول قمری هیچ نسخه خطی با موضوع طب به نگارش در نیامده است. شایان ذکر است تاریخ نگارش ۱۰۹۱ جلد از نسخه‌های خطی پزشکی در فهرستواره تعیین نشده است که این تعداد (۱۹ درصد) کل نسخه‌های موجود (۵۷۳۱ جلد) در ایران است. موارد فوق در نمودار ۱ نیز نمایان شده است.

نقد اثر:

از آنجایی که این فهرستواره جزوه آثار مرجع محسوب می‌شود و این آثار، زیاد مورد استفاده قرار می‌گیرد لذا لازم است فاقد ایرادها (تایپی، دستوری، ظاهری و موضوعی) باشد. از نظر بررسی این کتاب، به چند نکته اشاره می‌شود:

بهرتر بود پدیدآورندگان در ابتدای این کتاب به تاریخچه‌ای از علم طب ایرانی و گستره و محدودیت (جامعیت و مانعیت) پژوهشی آن اشاره می‌کردند و پس از آن اقدام به گردآوری فهرست آثار پزشکی می‌کردند زیرا آنچه محققان از تاریخ یک علم می‌طلبند جدای از کسب اطلاع از نسخه‌های ارزشمند و آثار تأثیرگذار و نوآور، دانستن تاریخ و موارد پیرو و پیشرو در آن علم است. فهرستواره مورد بررسی پس از دو مرتبه چاپ، با کاستی‌ها و اشکالاتی نیز روبرو است. نخستین اشکال این فهرست رعایت نشدن سیر منطقی موضوعی است. مباحث تئوری و نظری با مباحث عملی مانند تشریح در هم آمیخته است. طب انسانی و دامپزشکی از یکدیگر تفکیک نشده‌اند و محدوده تاریخی خاصی برای نسخه‌های پزشکی معلوم نشده است به طوری که در این فهرست شاهد نسخه‌های معاصر (قرن ۱۴ قمری) نیز هستیم. پیدا کردن موضوع و نام نویسنده برای مخاطب این اثر چندان آسان و دست یافتنی نیست زیرا تاریخ نگارش و نویسنده تعداد زیادی از رکورهای این فهرستواره مشخص نیست. بهتر بود تعداد صفحه نسخه‌ها آورده و پس از نام مؤلف به تاریخ زندگی او نیز اشاره می‌شد.

در آغاز کتاب در قسمت «فهرست منابع دیده شده» منابع با عنوان اختصاری سلیقه‌ای مرتب شده است. مانند رشت و همدان: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان، قزوین طیار: فهرست

نسخه‌های خطی کتابخانه امام صادق (ع) قزوین، مراغه، طیار: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مراغه و ادبیات، هدایای امام جمعه: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات، محمدتقی دانش پژوه، (مجموعه امام جمعه، تهران، ۱۳۴۴ خ، به جای شماره اول سال سیزدهم مجله).

در اشاره به نام نویسنده‌ها، این موارد قابل تأمل است: برای نویسنده‌های نام اشهر انتخاب نشده و یا به دیگر نام‌ها ارجاع داده نشده است. برخی سرشناسه‌ها به نام کوچک، گاهی لقب و مواردی به شغل مثل حکیم باشی (ص ۲۹۶)، قاضی (ص ۵۰۰) اشاره شده است و این موجب اشتباهاتی گردیده است. مانند: ص ۲۹۹ «حکیم حسن بن ابودر طیب مازندرانی» در ص ۵۳۶ به نام «مازندرانی، حسن بن ابی ذر» تکرار شده است. و یا ص ۵۰۰ «قائنی هروی، صالح بن محمد بن محمدصالح» در ص ۵۰۳ به نام «قائنی هروی، صالح بن محمد بن محمدصالح» تکرار شده است. و یا اینکه به نادرستی در ص ۲۸ «آلیو» که از اساتید فرانسوی مدرسه دارالفنون بوده یادداشت‌های درسی او به قلم یکی از شاگردان، تألیف بشمار آمده و با عنوان «بیان مرض ناشی از خوردن گوشت...» معرفی شده است.

مواردی نیز در عنوان نسخه‌ها قابل توجه است: به موضوع‌های خاص کتاب‌های پزشکی اشاره نشده است و مورد دیگر اینکه کتاب‌های طب عمومی، گیاهی، چشم پزشکی، دامپزشکی در یک ردیف جای گرفته‌اند. در ص ۳۶۶ عنوان «رساله ای در» از ابتدای عنوان، حذف شده و کتاب از سالک الدین حموی معرفی شده است در قسمت کتاب‌هایی که مؤلف آن شناخته نشده (ص ۷۱۹) نیز همان رساله دوباره معرفی شده است.

به نظر می‌رسد نسخه‌های زیر خارج از موضوع پزشکی باشد: ص ۴۵: کتاب *علل الشرایع* شیخ صدوق به عنوان کتاب طبی معرفی شده است در حالیکه موضوع آن حدیث شیعیه و اسلام - فلسفه است. ص ۱۱۲: کتاب *مغنی اللیبیب* ابن هشام کتاب طبی معرفی شده است در حالیکه موضوع آن نحو - زبان عربی است. ص ۲۸۳: کتاب *نکاح* از حاج شیخ محمد کتاب طبی معرفی شده است در حالیکه موضوع آن زناشویی (اسلام) است. و نام صحیح مؤلف آن نیز محمدبن محمد زمان کاشانی است. ص ۴۹۷: الفیه و شلفیه که خارج از موضوع پزشکی است و با حذف الف و لام، در ردیف حرف «ف» آورده شده و بر همین قیاس است کتابهایی که با عنوان *معرفة النفس* که درباره حکمت و فلسفه است و کتاب‌های نکاح که در باب فقه است - و برخی موضوع‌های دیگر. (صفری، ۱۳۹۱)

مواردی برای اصلاح:

روش درج تاریخ‌ها یکدست نیست. (در ص ۶۹، به صورت سال، سده و قرن آمده است.)
در بسیاری از موارد عنوان کتابخانه‌ها به صورت ناقص آمده است.

(کتابخانه مجلس به جای کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
صفحه‌بندی نامناسب، فضای خالی زیاد و عدم رعایت مناسب فاصله بین خطوط و پاراگراف‌ها به چشم می‌خورد.

برخی از اشتباه‌های تایپی به شرح زیر است:

ص ۴۹ ملک بجای کتابخانه ملک.
ص ۱۰۸ و ص ۳۰۴، کتابخانه گلپایگان بجای کتابخانه آیت الله گلپایگانی.
ص ۱۱۳ کتابخانه بجای کتابخانه.
ص ۱۱۴ کلمه کتابخانه را قبل از اسم کتابخانه‌ها نیاورده ۵۹۶، ۵۹۹ و ۶۶۴.

ص ۲۶۴ سپسالار بجای سپهسالار.
ص ۲۷۸ کتابخان بجای کتابخانه.
تورفتگی‌های بی مورد خط. برای مثال ص ۲۹۸ و ۴۰۹.
ص ۳۲۸ کابت بجای کتابت.
ص ۴۰۵ رعایت نکردن در شتی یکسان کلمه ها.
ص ۴۱۱ پاتولژی بجای پاتولوژی.
ص ۴۵۲، ۵۰۴، ۵۴۷ و ۵۵۰ آوردن دو رکورد در یک خط.
ص ۴۵۳ رسی بجای فارسی.
ص ۵۱۶ شاهجراغ بجای شاهچراغ.
ص ۵۲۸ همرا بجای همراه.
ص ۵۳۵ و ۸۳۲ دوبار عبارت «دایره المعارف بزرگ اسلامی» آمده است.

ص ۱۳۶ اسم کتابخانه عمومی نیامده است.
ص ۶۰۴ مجلس بجای مجلس.
ص ۷۰۴ خط ۷ کلمه «فهرست» اضافی است.
ص ۸۰۲ و ۸۰۳ معلوم نیست کتابخانه الهیات متعلق به کدام دانشگاه است.

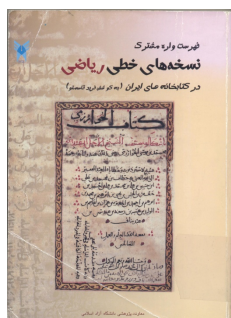
در انتها، می‌توان اذعان کرد پدیدآورندگان این اثر تا حدود زیادی به اهداف خود رسیده‌اند به طوری که محل رجوع مناسبی برای راهنمایی محققان و علاقمندان به نسخ خطی مرتبط با علم طب شده است. تولید آثاری از این دست با همه نواقص و کاستی‌های ممکن، قابل ستایش و تقدیر است چراکه این فهارس مثال درگاهی رو به تراث علمی گذشتگان و دانش علمای کهن در هر رشته و علمی خواهد بود و از طرفی چون سرعنوان موضوعی نسخه‌های خطی ایران به عنوان یکی از ابزار مهم فهرست‌نگاری در دست نیست در عوض وجود چنین فهرستواره‌هایی ضروری به نظر می‌رسد. در انتها امید است این اقدامات بتواند به بازایی بخشی از تاریخ و فرهنگ این سرزمین یاری رسانند و اندیشمندان و جوانان این کشور باستانی را با گنجینه‌های عظیم و تمدن ساز این مردم شریف، بیش از پیش آشنا

سازند.

منابع:

- ۱- جاسبی، عبدالله، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۸۸.
- ۲- علی اکبر صفری، نگاهی به «فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران»، مندرج در سایت <http://al-athar.ir> مورخ ۲ مهر ۱۳۹۱.
- ۳- فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران/ به کوشش محمدرضا شمس اردکانی و دیگران. تهران: سبز آرنج: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران: ۱۳۹۰ (چاپ دوم).
- ۴- قاسملو، فرید، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران (مقدمه). تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۸.
- ۵- ولایتی، علی اکبر، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۸۸.

ب. نسخه‌های خطی «ریاضی»

فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران/ به کوشش فرید قاسملو، فریبا پایروند ثابت. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، معاونت پژوهشی، ۱۳۸۸

مقدمه:

کشور ایران مالک یکی از بزرگترین مجموعه‌های نسخه‌های خطی شرق در جهان است و مجموعه فهرست‌های نسخه‌های خطی ایران بدون تردید بزرگترین مجموعه فهرست نسخه‌های خطی جهان را تشکیل می‌دهد. باید بدانیم که بسیاری از آنچه دیگران به عنوان نوآوری به ما عرضه می‌کنند، قرن‌ها پیش دانشمندان شهیر ایرانی در شرایط بحرانی زمان خویش، به آن علوم دست پیدا کرده بودند که همه در آثار دستنویس آنها به خوبی معلوم و مشهود است. حرکت بسوی تهیه فهرست‌های موضوعی یکی از ضروریات برای جامعه علمی ایران به ویژه در حوزه علوم انسانی است زیرا می‌تواند به بازیابی بخشی از تاریخ و فرهنگ و انتقال میراث علمی گذشتگان سرزمین ایران یاری رساند و اندیشمندان را با گنجینه‌های عظیم و تمدن ساز ایرانیان بیش از پیش آشنا سازد. (جاسبی، ۱۳۸۸، مقدمه) در جامعه امروز ما «تاریخ علم» جایگاه مناسبی ندارد و تحقیقاتی که در این زمینه انجام می‌شود فاقد برنامه ریزی و انسجام است. (ولایتی، ۱۳۸۸، مقدمه) شورای عالی انقلاب فرهنگی به منظور بازیابی آثار و اندیشه‌های مکتوب ایران توانسته است بسیاری از این آثار را ردیابی و احیاء کند که فهرستواره مورد بررسی یکی از این اقدامات شایسته شورای مذکور است.

فهرستواره حاضر، گنجینه‌ای از نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی داخل ایران است که در موضوع ریاضیات تألیف شده‌اند. براساس نظر مولف این اثر، انتخاب عنوان «فهرستواره» برای این کتاب بدان سبب است که هیچ ادعایی مبنی بر اینکه کلیه نسخه‌های خطی مربوط به دانش ریاضی در کتاب حاضر معرفی شده باشند وجود ندارد

چون اولاً روزانه شاهد انتشار مقالات و گزارشات متعدد درباره نسخه‌های خطی هستیم، ثانیاً امکان بروز خطا در گردآوری اطلاعات نسخه‌های موجود وجود دارد و ثالثاً تعیین مرز برای اختصاص موضوع به نسخه‌های خطی چند دانشی، بسیار مشکل است. (قاسملو، ۱۳۸۸، ص ۴ و ۵)

انسان نمی‌تواند بدون اطلاعات گذشته خود زندگی کند و نوشتن یکی از راه‌های ثبت گذشته است، ایران با فهرستی طویل از بزرگترین دانشمندان، متأسفانه دارای میراث مکتوب غارت شده- ای است. فهرست نویسی نسخه‌های خطی تنها راه بازیابی اطلاعات از دست نویس‌های نهفته در گنجینه‌های کتابخانه‌ها است که از دیرباز مورد توجه دانشمندان کتاب شناس قرار داشته و دارد. براساس شواهد موجود، حدود ۳۰۰/۰۰۰ اثر دست نویس در انواع کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود و براساس اطلاعات مندرج در *فهرستواره ریاضی* تعداد ۳۴۳۷ اثر از آنها نسخه خطی ریاضی و حدود ۱۲۰/۰۰۰ دست نویس به اختصار یا به تفصیل فهرست شده و بخش بزرگی از مخطوطات ایران، فهرست نشده و اطلاعات تفصیلی و یا حتی اجمالی از آنها در دست نیست. فهرست نمودن این مجموعه‌ها لازم و ضروری به نظر می‌رسد و بدون شک نگارش و انتشار فهرست مخطوطات هر کتابخانه، نقش مهمی در حفظ و حراست از آنها دارد. سیر تاریخی پژوهش‌های نسخه شناسانه در ایران نشان می‌دهد، گام‌های استوار بزرگان و دانشورانی که حفظ و احیای میراث مکتوب را وجهه همّت خود قرار داده اند، قرین توفیق گشته و در سده اخیر گنجینه‌های بسیاری شناسایی شده و پرده از رخ هزاران کتاب و رساله - که حکایت از دانش سرشار ایرانیان مسلمان می‌کند - برداشته شده است.

چند سال پیش نیز در یک اقدام ماندگار، دکتر بنی هاشمی فهرستی از ۶۰۰۰ نسخه خطی ریاضی را با مراجعه به تمامی کتابخانه‌های کشور جمع‌آوری کرده و به صورت یک لوح فشرده درآورده که حاوی اطلاعات کامل درباره نسخه‌های خطی ریاضی در کشور است. در این نرم‌افزار شش هزار نسخه خطی ریاضی فهرست شده است که محقق می‌تواند با وارد کردن اسم نسخه خطی؛ به کتابخانه محل نگهداری آن نسخه و شماره ثبت آن در برگه‌دان کتابخانه پی ببرد و در آنجا مستقیماً از آن استفاده کند. نتایج این پژوهش و نمودار حاصل از آن نشان می‌دهد که «امپراطوری اسلامی در قرن پنجم هجری، امپراطوری علمی هم بوده است.» و بلافاصله برای تأیید نتایج پژوهش خود از تحقیق دکتر ولایتی سخن می‌گوید که «در خصوص تاریخ پزشکی نیز به این نتیجه دست یافته است.» (سید آقابنی هاشمی، ۱۳۸۰، ص ۵۶)

اهداف نقد و بررسی:

در این نوشته ضمن مقدمه ای که ارائه شد، به معرفی، نقد و بررسی کتاب

فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران پرداخته می‌شود. در این نقد و بررسی ضمن ارائه کمیته‌های آماری، در پی پاسخ دادن به سوال‌های زیر بر اساس استخراج اطلاعات مندرج در فهرستواره، نیز هستیم:

۱- بسامد موجودی نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران به چه صورت است؟

۲- بسامد موجودی کتاب‌های چاپ سنگی و میکروفیلم‌های ریاضی در کتابخانه‌های ایران به چه صورت است؟

۳- وضعیت زبانی نسخه‌های خطی ریاضی ایران به چه صورت است؟

۴- بسامد تعداد نسخه‌های خطی ریاضی ایران به تفکیک نسخه نگار به چه صورت است؟

معرفی اثر:

دکتر فرید قاسملو با همکاری فریبا پایروند ثابت، کتاب *فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران* را در ۶۹۳ صفحه از سوی معاونت پژوهشی و فناوری دانشگاه آزاد اسلامی- دفتر گسترش تولید علم در تاریخ انتشاراتی ۱۳۸۸ با شمارگان ۲۰۰۰ نسخه منتشر کردند. این فهرستواره یکی از فهرستواره‌های تخصصی سه گانه نسخ خطی علوم و فنون در کتابخانه‌های ایران است که تا به حال منتشر شده است. دو عنوان دیگر، *فهرستواره نسخ خطی پزشکی در کتابخانه‌های ایران* و دیگری، *فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی نجوم و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران* بوده که توسط فرید قاسملو تدوین و منتشر شده است.

ساختار این فهرستواره تک جلدی از یک پیشگفتار توسط دکتر عبدالله جاسبی، دو مقدمه یکی توسط دکتر علی اکبر ولایتی و دیگری توسط پدیدآورندگان این کتاب، یک متن و چهار نمایه تشکیل شده است و در آن جمعاً ۱۱۱۱ عنوان (۳۴۳۷ جلد) نسخه خطی ریاضی از کتابخانه‌های ایران و ۱۵۶ عنوان (۱۷۴ حلقه) میکروفیلم ریاضی معرفی و مکان یابی شده که برای جمع آوری رکوردهای اطلاعاتی مذکور، ۷۳ عنوان فهرست‌های گوناگون مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. توالی معرفی نسخ خطی ریاضی براساس الفبای عنوان و چیدمان اطلاعات آنها در این مجموعه، به این صورت است:

- ۱- نام کامل نسخه.
 - ۲- نام نسخه نگار یا نویسنده.
 - ۳- زبان نگارش نسخه.
 - ۴- آغاز نسخه.
 - ۵- انجام نسخه.
 - ۶- مشخصات فهرستی که نسخه را معرفی کرده است (شامل نام فهرست، جلد و صفحه).
 - ۷- شماره مربوط به محل نگهداری نسخه.
 - ۸- عنوان کتابخانه یا کتابخانه‌های دارنده نسخه.
- شایان ذکر است برخی از موارد هشت گانه بالا، به طور کامل برای برخی از نسخ موجود نمی باشد. عنوان نسخه‌ها با حروف پررنگ و

- ایتالیک حروف نگاری شده است. این کتاب دارای نمایه‌های چهارگانه است که استفاده از اطلاعات فهرستواره را برای محققان، بسیار آسان و مفید کرده است که عبارتند از:
- نمایه عنوان کتاب‌ها، با ۱۱۱۱ رکورد و نظم چیدمان براساس الفبای عنوان نسخه‌های خطی.
 - نمایه مؤلفان، با ۴۹۹ رکورد و نظم چیدمان براساس الفبای عنوان نویسنده‌ها.
 - نمایه تلفیقی شماره نسخ خطی، در ۸۹ صفحه و نظم چیدمان براساس توالی شماره نسخه‌ها.
 - نمایه میکروفیلم‌های نسخ خطی ریاضی ۱۵۶ عنوان.
- از امتیازات فهرستواره حاضر افزوده شدن آغاز و انجام نسخه‌ها در ذیل نام هریک از عناوین می‌باشد که کار را در شناسایی نسخ مشابه برای استفاده کنندگان، بالاخص محققان و فهرست نگاران آسان کرده است.

تجزیه و تحلیل داده‌های آماری

جدول ۱-۲. بسامد موجودی نسخه‌های خطی ریاضی به تفکیک کتابخانه‌های ایران (با تکرار)

ردیف	نام کتابخانه / مجموعه	تعداد نسخه	ردیف	نام کتابخانه / مجموعه	تعداد نسخه
۱	کتابخانه مرکزی استان قدس رضوی (ع)	۶۶۷	۳۷	کتابخانه سریزدی (مسجد حظیره)	۶
۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۴۳۹	۳۸	مجموعه شهاب طاهری ساری	۶
۳	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۳۳۰	۳۹	کتابخانه ثقه الاسلام تبریز	۵
۴	کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی	۳۰۰	۴۰	کتابخانه مینوی و کتابخانه مرکزی پژوهشگاه	۵
۵	کتابخانه ملك	۲۸۳	۴۱	کتابخانه عمومی اصفهان	۵
۶	کتابخانه مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری)	۱۹۴	۴۲	کتابخانه اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی کاشان	۵
۷	کتابخانه ملی	۱۶۹	۴۳	کتابخانه مدرسه سلطانی کاشان	۵
۸	کتابخانه مسجد اعظم قم	۹۳	۴۴	کتابخانه دولتی تربیت تبریز	۵
۹	کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه مشهد	۹۲	۴۵	کتابخانه مدرسه خاتم الانبیاء (صدر بابل)	۴
۱۰	کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی	۸۵	۴۶	کتابخانه مدرسه معمارباشی تهران	۴
۱۱	کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران	۸۱	۴۷	کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران	۴
۱۲	کتابخانه مجلس سنا	۶۹	۴۸	کتابخانه عمومی مراغه	۴
۱۳	کتابخانه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی	۵۷	۴۹	کتابخانه طباطبایی تبریز	۴
۱۴	کتابخانه ملی تبریز	۴۶	۵۰	مجموعه دکتر علی اکبر فیاض	۳
۱۵	کتابخانه مسجد گوهرشاد	۳۹	۵۱	مجموعه حسن عاطفی	۳
۱۶	کتابخانه دکتر حسین مفتاح	۳۶	۵۲	کتابخانه مفتی الشیعه قم	۳
۱۷	کتابخانه آیت الله گلپایگانی	۳۵	۵۳	کتابخانه بنیاد فرهنگ ایران	۲
۱۸	کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران	۳۵	۵۴	کتابخانه آیت الله خوبی	۲
۱۹	کتابخانه وزیر یزد	۳۵	۵۵	کتابخانه عمومی قائن	۲
۲۰	کتابخانه آخوند همدانی	۳۲	۵۶	کتابخانه سید احمد روضائی اصفهان	۲

۲۱	کتابخانه ملی فارس	۲۶	کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصاد دانشگاه تهران	۵۷	۲
۲۲	مجموعه دکتر مهدوی	۲۶	کتابخانه شهر رشت	۵۸	۲
۲۳	کتابخانه حوزه علمیه امام صادق (ع) اردکان	۱۹	مجموعه مهدی روحانی	۵۸	۱
۲۴	کتابخانه آیت الله فاضل خوانساری	۱۷	کتابخانه حافظ فرمانفرمائیان	۶۰	۱
۲۵	کتابخانه دانشگاه اصفهان	۱۷	مجموعه اسدالله خاکپور	۶۱	۱
۲۶	کتابخانه مروی تهران	۱۷	کتابخانه آیت الله شیرازی	۶۲	۱
۲۷	کتابخانه آیت الله بروجردی	۱۶	مجموعه سید محمد شوشتری اهواز	۶۳	۱
۲۸	کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد	۱۴	کتابخانه مدرسه فاضلیه	۶۴	۱
۲۹	کتابخانه عمومی رشت	۱۳	کتابخانه مدرسه سلیمان خان	۶۵	۱
۳۰	کتابخانه آستان حضرت معصومه (س)	۱۰	مجموعه عبدالوهاب فرید تنکابنی	۶۶	۱
۳۱	کتابخانه مدرسه صدر بازار اصفهان	۱۰	کتابخانه خاندان میبیدی	۶۷	۱
۳۲	کتابخانه مدرسه نمازی خوی	۹	کتابخانه مدرسه جعفریه زهان	۶۸	۱
۳۳	کتابخانه امام صادق (ع) قزوین	۸	کتابخانه معارف	۶۹	۱
۳۴	کتابخانه فرهنگ و هنر مشهد	۷	مجموعه دکتر رضا صحت	۷۰	۱
۳۵	کتابخانه مدرسه امام عصر شیراز	۷	کتابخانه سعید نفیسی	۷۱	۱
۳۶	کتابخانه مدرسه حجتیه قم	۷	کتابخانه مدرسه نواب مشهد	۷۲	۱
جمع			۳۴۳۷		

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۱-۲ و به منظور پاسخ به سوال اول مبنی بر مشخص کردن بسامد موجودی نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران، این نتایج بدست آمد: در مجموع ۷۲ کتابخانه از ۳۴۳۷ نسخه خطی نگهداری می‌کنند که به ترتیب کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) با ۶۶۷، کتابخانه مجلس شورای اسلامی ۴۳۹، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با ۳۳۰، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی با ۳۰۰ و کتابخانه ملک با ۲۸۳ نسخه خطی ریاضی، بیشترین موجودی را به خود اختصاص داده اند، در مقابل مجموعه دکتر رضا صحت، کتابخانه سعید نفیسی و کتابخانه مدرسه نواب مشهد، کمترین تعداد نسخه خطی ریاضی (یک اثر) را به خود اختصاص داده اند. بر اساس اطلاعات این جدول، تعداد کتابخانه‌هایی که دارای نسخه خطی ریاضی هستند در تهران بیشتر از شهرهای دیگر

ایران است و همچنین از لحاظ تعداد نسخه‌های خطی ریاضی در تهران شاهد بیشترین تجمع (بیش از ۱۸۰۰ نسخه) هستیم.

جدول ۲-۲. بسامد موجودی کتاب‌های چاپ سنگی ریاضی در کتابخانه‌های ایران

ردیف	نام کتابخانه	کتاب‌های چاپ سنگی ریاضی (با تکرار)
۱	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۴۲
۲	کتابخانه آستان قدس رضوی	۲۶
۳	کتابخانه ملك	۱۴
۴	کتابخانه مركز مدارك علمی و فرهنگی	۳
۵	کتابخانه ملی تبریز	۱
	جمع	۸۶

جدول ۲-۳. موجودی میکروفیلم‌های ریاضی در کتابخانه‌های ایران

ردیف	نام کتابخانه	تعداد میکروفیلم‌های ریاضی
۱	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۱۷۳ حلقه
۲	موزه ملی ایران	۲ حلقه
	جمع	۱۷۵ حلقه (۱۵۶ عنوان)

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۲-۲، به منظور پاسخ به سوال دوم مبنی بر مشخص کردن بسامد موجودی کتاب‌های چاپ سنگی و میکروفیلم‌های ریاضی در کتابخانه‌های ایران، این نتایج بدست آمد: در مجموع ۵ کتابخانه در ایران از ۸۶ جلد کتاب چاپ سنگی ریاضی نگهداری می‌کنند که به ترتیب کتابخانه مجلس شورای اسلامی دارای ۴۲ جلد، کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) دارای ۲۶ جلد، کتابخانه ملك دارای ۱۴ جلد، کتابخانه مرکز مدارك علمی و فرهنگی دارای ۳ جلد و کتابخانه ملی تبریز دارای ۱ جلد کتاب چاپ سنگی ریاضی هستند. بر اساس اطلاعات جدول ۲-۳، تعداد کل میکروفیلم‌های ریاضی ۱۵۶ عنوان (۱۷۵ حلقه) است که از این تعداد ۱۷۳ حلقه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و ۲ حلقه در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. شایان ذکر است در مراکز تهران شاهد بیشترین موجودی کتاب‌های چاپ سنگی و میکروفیلم‌های ریاضی هستیم.

جدول ۲-۴. تعداد عناوین نسخه‌های خطی ریاضی به تفکیک زبان

ردیف	زبان	تعداد عناوین (با تکرار)	درصد
۱	عربی	۷۸۹	۶۰
۲	فارسی	۵۲۵	۴۰
۳	ترکی	۱	۰
۴	فارسی عربی	۱	۰
۵	ترکی عربی	۱	۰
۶	بدون زبان	۱	۰
	جمع	۱۳۱۸	۱۰۰

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۴-۲ به منظور پاسخ به سوال سوم مبنی بر مشخص کردن وضعیت زبانی نسخه‌های خطی ریاضی موجود در کتابخانه‌های ایران، این نتایج بدست آمد: از ۱۳۱۸ عنوان نسخه موجود، تعداد نسخه‌هایی که به زبان عربی هستند بیشترند به این ترتیب که زبان نگارش ۶۰ درصد از آنها (۷۸۹ عنوان) عربی است. در این بین رتبه دوم متعلق به زبان فارسی است با ۴۰ درصد و تعداد ۵۲۵ عنوان سپس زبان‌های ترکی، زبان‌های آمیخته فارسی - عربی و ترکی - عربی هر کدام با یک عنوان. لازم به ذکر است در این فهرستواره به زبان ۱ عنوان از نسخه‌ها اشاره نشده است.

جدول ۵-۲. تعداد عناوین نسخه‌های خطی ریاضی به تفکیک نسخه نگار (از ۵ عنوان تألیف به بالا)

ردیف	نام مولف	تعداد تألیف	درصد
۱	بهاء الدین عاملی	۴۲	۳/۷
۲	طوسی، نصیرالدین	۳۶	۳/۲
۳	ثابت ابن قره	۱۶	۱/۴
۴	یزدی، محمد باقر	۱۶	۱/۴
۵	کاشانی، غیاث الدین جمشید	۱۱	۱/۲
۶	کوهی، ابوسهل بیژن بن رستم	۱۰	۱
۷	ابن هیثم	۹	۰/۸
۸	خفری، شمس الدین	۸	۰/۷
۹	دشتکی شیرازی، غیاث الدین منصور بن صدرالدین محمد	۸	۰/۷
۱۰	سعد بیهقی، حمزه بن علی	۸	۰/۷
۱۱	نجم الدوله، عبدالغفار	۸	۰/۷
۱۲	ابن مجدی، شهاب الدین احمد	۷	۰/۶
۱۳	ابن هائم، شهاب الدین احمد	۷	۰/۶
۱۴	نظام الدین نیشابوری، حسن ابن محمد	۷	۰/۶
۱۵	چغمینی، محمود ابن محمد بن عمر	۶	۰/۵
۱۶	خوانساری، حسین بن جمال الدین محمد	۶	۰/۵

۰/۵	۶	شیرازی، قطب الدین	۱۷
۰/۵	۶	قاینی، محمدعلی	۱۸
۰/۵	۶	یزدی معمایی، شرف الدین علی	۱۹
۰/۴	۵	سبط ماردینی، بدرالدین محمد بن محمد	۲۰
۰/۴	۵	بهشتی، ابوالعلاء	۲۱
۰/۴	۵	شمس الدین سمرقندی، محمد بن اشرف	۲۲
۰/۴	۵	قاضی زاده رومی، صلاح الدین موسی	۲۳
۰/۴	۵	میرمحمد باقر داماد	۲۴
عنوان ۱۱۱۱		۴۹۹ نفر (تعداد کل نسخه نگاران ریاضی) ۴۷۰ نفر مولف ناشناس	جمع

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۵-۲ به منظور پاسخ به سوال چهارم این نتایج بدست آمد: بخاطر زیاد بودن تعداد نسخه نگاران ریاضی (۴۹۹ مولف) انهایی که بالای پنج اثر را تألیف کرده اند در جدول لحاظ شده اند. از ۱۱۱۱ عنوان نسخه ریاضی تألیفی بیشترین آمار را بهاء الدین عاملی با نگارش ۴۲ اثر خطی، به خود اختصاص داده است و به ترتیب خواجه نصیرالدین طوسی با ۳۶ اثر، ثابت ابن قره و محمد باقر یزدی هر کدام با ۱۶ اثر در رتبه بعدی قرار دارند و در انتهای جدول، صلاح الدین موسی قاضی زاده رومی و میرمحمد باقر داماد هر کدام با نگارش ۵ عنوان نسخه خطی ریاضی رتبه‌های آخر را دارا هستند. لازم به ذکر است در فهرستواره مورد بررسی، نگارندگان تعداد ۴۷۰ نسخه خطی ریاضی، مجهول الهویه (ناشناس) هستند

مواردی برای اصلاح:

پس از بررسی اجمالی کتاب و نمایه آثار، می‌توان گفت که پدیدآورندگان تا حدود زیادی به اهداف خود رسیده‌اند و اثر حاضر تا میزان قابل توجهی محل رجوع مناسبی برای راهنمایی محققان و علاقمندان به نسخ خطی مرتبط با علم ریاضی شده است. معمولاً صفحه عنوان منابع، محل اخذ اطلاعات کتابشناختی موثق آثار مکتوب است و از آنجایی که نسخه‌های خطی فاقد آن هستند، فهرست نگاران برای جبران، به ارایه چند خط از ابتدا نسخه «آغاز» و چند خط از انتهای آن «انجام» در فهرست‌های کتابشناختی بسنده می‌کنند لذا تنها اشکال محتوایی فهرستواره حاضر این است که برای همه نسخه‌ها «آغاز و انجام» در نظر گرفته نشده است و یا برخی فقط دارای آغاز هستند و برخی دیگر فقط دارای انجام. از طرفی دیگر این

فهرستواره جزوه آثار مرجع محسوب می‌شود و چون این آثار زیاد مورد استفاده قرار می‌گیرند لذا لازم است فاقد ایرادات تایپی، دستوری و ظاهری باشد. از نظر بررسی این کتاب، به چند نکته اشاره می‌شود که عبارتند از:

- ۱- بهتر بود به تعداد صفحه و زمان (قرن، سال) نگارش نسخه‌ها اشاره می‌شد.

- ۲- بهتر بود جنس جلد از کیفیت بهتری برخوردار می‌بود.
- ۳- صفحه بندی نامناسب، فضای خالی زیاد و عدم رعایت مناسب فاصله بین خطوط و پاراگراف‌ها.
- ۴- وقتی چینش کتاب بر اساس الفبایی عنوان کتاب است، نمایه نام کتاب تا حد زیادی بی‌استفاده است.
- ۵- برای بازیابی اطلاعات از این فهرستواره بهتر بود نرم افزار آن نیز تهیه می‌شد یا حداقل فرمت PDF از آن ضبط و به همراه لوح فشرده به ضمیمه این کتاب عرضه می‌شد.
- ۶- نمایه تلفیقی شماره نسخ در این کتاب کارایی چندانی ندارد و فقط ۸۹ صفحه از حجم کتاب را اشغال کرده است.
- ۷- در خیلی از موارد در آخر نام کتابخانه‌ها به مکان (شهر) آن اشاره نشده است. (کتابخانه مفتی الشیعه بجای، کتابخانه مفتی الشیعه قم).

برخی از اشتباه‌های تایپی به شرح زیر است:

- ۱- صفحه ۲۹ بالای ص جا افتادن کلمه «میکرو»
- ۲- صفحه ۱۰۳ جا افتادن کلمه «دانشگاه»
- ۳- صفحه ۲۷۵ خط اول تایپ اضافه حرف «خ»
- ۴- صفحه ۵۰۵ کلمه «فارسی» بجای «فارس»
- ۵- صفحه ۵۳۳ پایین صفحه، عبارت «مجلس شورا سنا» بجای «مجلس سنا»
- ۶- صفحه ۵۴۰ کلمه «مرعشی خطی» بجای «مرعشی نجفی»
- ۷- ص ۵۴۸ وسط صفحه تایپ اضافی «کتابخانه مرکزی»
- ۸- بعضی جاها «کتابخانه ملک» آمده و بعضی جاها «کتابخانه ملی ملک»
- ۹- اکثر جاها «کتابخانه مجلس شورای» بجای «کتابخانه مجلس شورای اسلامی»

شایان ذکر است تولید آثاری از این دست توسط محققان گرامی با همه نواقص و کاستی‌های ممکن، قابل ستایش و تقدیر است چراکه این فهراس مثال درگاهی رو به تراث علمی گذشتگان و دانش علمای کهن در هر رشته و علمی خواهد بود. در انتها امید است این اقدامات بتواند به بازیابی بخشی از تاریخ و فرهنگ این سرزمین یاری رسانند و اندیشمندان و جوانان این کشور باستانی را با گنجینه‌های عظیم و تمدن ساز این مردم شریف، بیش از

158 / جستارهایی در میراث اسلامی (دفتر پنجم: گفتارهایی در تاریخ علم)

پیش آشنا سازند.

منابع:

- ۱- جاسبی، عبدالله، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۸۸.
- ۲- سیدآقایی هاشمی، سعید، فهرستی ماندگار از ۶۰۰۰ نسخه خطی ریاضی در کشور، مجله کتاب ماه کلیات، دی ۱۳۸۰ - شماره ۴۹
- ۳- قاسملو، فرید، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۸۸.
- ۴- قاسملو، فرید، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی نجوم و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۹۱.
- ۵- ولایتی، علی اکبر، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۸۸.

ج. نسخه‌های خطی «نجوم»

فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی نجومی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران/ به کوشش فرید قاسملو، فریبا پایروند ثابت. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، معاونت پژوهشی، ۱۳۹۰

مقدمه:

علم نجوم دارای ریشه بسیار کهن است به طوری که انسان‌های عصر حجر هم اطلاعات نجومی داشتند. سنگ چینه‌های باقی مانده از این عصر نقاط و امتدادهایی را مشخص می‌کند که از روی آن مواضع طلوع خورشید و مختصات اجرام آسمانی دیگر معین و مشخص می‌شوند. آنها حرکات منظم ستارگان را با دقت بسیار و با روشی که لازمه تحقیق در یک علم واقعی است مورد مطالعه قرار داده‌اند و در نهایت پس از چندین قرن با پیدایش سایر علوم، نجوم مهیای پیشرفت سریع گردید تا جایی که افراد رصد کردن را فراگرفتند و توانستند حوادث فلکی را با علایم و اعداد مشخص سازند و بدین ترتیب روش علوم تجربی ابتدا در نجوم بکار رفت و سپس در علوم فیزیک، شیمی، زیست‌شناسی و بالاخره در طب و روانشناسی (سعادت، ۱۳۴۷).

دست‌نوشته، دست‌نویس یا نسخه‌خطی به کتاب‌ها و نوشته‌هایی می‌گویند که بوسیله گونه‌ای قلم و با دست نوشته شده باشد. دست‌نویسی در مشرق زمین و بویژه ایران پیشینه‌ای بسیار کهن دارد. مفهوم دست‌نوشته را در بیشتر زبان‌های اروپایی با واژه لاتین Manuscript بیان می‌کنند که از دو واژه Manu- (دست) و script (نوشته) تشکیل شده است. در روزگاران کهن فرمانروایان معمولاً در دربار خود دیوان نگارش (دبیرخانه) برپا می‌کردند تا نگارنده‌ها در آن به نوشتن دست‌نوشته‌ها یا نسخه‌برداری از آنها بپردازند. پدید آوردن رونویس‌های نفیس‌تر از روی دست‌نویس‌های پیشین یکی از فعالیت‌های دلخواه درباریان پیشین بوده است. (ویکیپدیا)

آگاهی از میراث گذشتگان حق مسلم نسل امروز و آینده است خصوصاً میراثی که به علل مختلف به طور کامل در دسترس نیستند. شورای عالی انقلاب فرهنگی به منظور بازیابی آثار و اندیشه‌های مکتوب ایران توانسته است بسیاری از این آثار را ردیابی و احیا کند که فهرستواره مورد بررسی یکی از این اقدامات شایسته شورای مذکور است.

فرهنگ و تمدن اسلامی حاصل میراث و ارزش‌های علمی و هنری در طول قرون پیشین بوده است، بخشی از این پیشینه در چارچوب نسخ و مکتوبات خطی به نسل حاضر انتقال یافته است. در گذشته مردم برای اطلاع از اوقات شرعی، بحث قیله و حلول ماه‌های مختلف از نسخ‌هایی که اکنون در دست ماست، استفاده می‌کردند. به دلیل اینکه نسخه‌های خطی به عنوان سند معتبر در جهان شناخته می‌شود، باعث خوشحالی است که تمام نسخ خطی نجوم اسلامی موجود در دنیا توسط ایرانیان و یا افرادی که اساتید ایرانی داشته‌اند، نوشته شده است، به طبع آن ایران از معدود کشورهای است که دارای تعداد زیادی فهرست‌های نسخه‌های خطی است. البته، این نسخه‌های خطی چیزی است که زمان برای ما برجای گذاشته است و مردم ما طی نسل‌های متمادی توانسته‌اند با یاری بسیاری از متفکران از آن محافظت کنند (عظیمی، ۱۳۸۸).

فهرست نویسی نسخه‌های خطی تنها راه بازیابی اطلاعات از دست نویس‌های نهفته در گنجینه‌های کتابخانه‌ها است که از دیرباز مورد توجه دانشمندان کتابشناس قرار داشته و دارد. براساس شواهد موجود، حدود ۳۰۰/۰۰۰ اثر دست نویس در انواع کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود و براساس اطلاعات مندرج در فهرستواره نجوم تعداد ۶۹۳۸ اثر از آنها نسخه خطی نجوم و حدود ۱۲۰۰۰۰۰ دست نویس به اختصار یا به تفصیل فهرست شده و بخش بزرگی از مخطوطات ایران، فهرست نشده و اطلاعات تفصیلی و یا حتی اجمالی از آنها در دست نیست. فهرست نمودن این مجموعه‌ها لازم و ضروری به نظر می‌رسد و بدون شک نگارش و انتشار فهرست مخطوطات هر کتابخانه، نقش مهمی در حفظ و حراست از آنها دارد.

اهداف نقد و بررسی:

در این نوشته ضمن مقدمه مختصری که ارائه شد، به معرفی، نقد و بررسی کتاب دو جلدی فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی نجوم وابسته در کتابخانه‌های ایران پرداخته می‌شود. در این نقد و بررسی ضمن ارائه کمیت‌های آماری، در پی پاسخ دادن به سوال‌های زیر بر اساس استخراج اطلاعات مندرج در فهرستواره، نیز هستیم:

- ۱- در چه قرن یا دوره‌ای بیشترین نسخه‌های خطی نجوم نگاشته شده‌اند؟
- ۲- بسامد موجودی نسخه‌های خطی نجوم در کتابخانه‌های ایران به چه صورت است؟

۳- وضعیت زبانی نسخه‌های خطی نجوم ایران به چه صورت است؟
۴- بسامد تعداد نسخه‌های خطی نجوم ایران به تفکیک نسخه نگار به چه صورت است؟

معرفی اثر:

دکتر فرید قاسملو با همکاری فریبا پایروند ثابت، کتاب دو جلدی *فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی نجوم و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران* را در ۱۴۶۸ صفحه از سوی معاونت پژوهشی و فناوری دانشگاه آزاد اسلامی در تاریخ انتشاراتی ۱۳۹۱ منتشر کردند. این فهرستواره سومین فهرستواره تخصصی نسخ خطی علوم و فنون در کتابخانه‌های ایران است که تا به حال منتشر شده است. دو عنوان پیشین، *فهرستواره نسخ خطی پزشکی و فهرستواره نسخ خطی ریاضی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران* بوده که طی چند سال اخیر توسط فرید قاسملو تدوین و منتشر شده است.

ساختار این فهرستواره ۲ جلدی از سه مقدمه، یک متن و سه نمایه تشکیل شده است و در آن جمعاً ۲۸۹۲ عنوان نسخه خطی نجوم از کتابخانه‌های ایران معرفی و مکان یابی شده اند. حجم نسخه ها از یک برگ، یک ورق و یک صفحه تا بیش از ۱۵۰۰ صفحه را شامل می‌شود. توالی معرفی نسخ خطی نجوم براساس الفبای عنوان و چیدمان اطلاعات آنها در این مجموعه، به این صورت است:

- ۱- نام کامل نسخه.
- ۲- نام نسخه نگار یا نویسنده.
- ۳- زبان نگارش نسخه.
- ۴- آغاز نسخه.
- ۵- انجام نسخه.
- ۶- شماره مربوط به محل نگهداری نسخه.
- ۷- عنوان کتابخانه یا کتابخانه‌های دارنده نسخه.
- ۸- تعداد صفحه، برگ و ورق نسخه (به ترتیب با حرف اختصار ص، گ،

ر)

- ۹- تاریخ نگارش نسخه.
- ۱۰- مشخصات فهرستی که نسخه را معرفی کرده است (شامل نام فهرست، جلد و صفحه).

شایان ذکر است برخی از موارد ده گانه بالا، به طور کامل برای برخی از نسخ موجود نمی باشد. عنوان نسخه ها با حروف پر رنگ و ایتالیک حروف نگاری شده است. این کتاب دارای نمایه‌های سه گانه است که استفاده از اطلاعات فهرستواره را برای محققان، بسیار آسان و مفید کرده است که عبارتند از:

- نمایه عنوان کتاب‌ها، با ۲۲۱۳ رکورد و نظم چیدمان براساس الفبای عنوان نسخه‌های خطی.
- نمایه مؤلفان، با ۶۷۳ رکورد و نظم چیدمان براساس الفبای عنوان نویسنده‌ها.
- نمایه تلفیقی شماره نسخ خطی، در ۲۲۳ صفحه و نظم چیدمان براساس توالی شماره نسخه‌ها.

پدیدآورندگان این اثر درباره نحوه تهیه فهرستواره گفته‌اند:

"ما در انتخاب واژه نجوم در عنوان این اثر، نگاهی فراتر از احکام نجوم یا دانش نجوم را در نظر داشته‌ایم اصطلاحی که به نظر ما هم شامل طیف موضوعی آثار نجومی، احکام نجومی، نجوم محاسبه‌ای یا ابزار نجومی است و هم رساننده همان معنایی است که واژه فارسی «ستاره‌شناسی» بیان‌کننده آن است... از نظر اشمال کتاب حاضر بر موضوع‌های مربوط به دانش نجوم باید گفت در این کتاب آثار مختلفی در موضوع‌های ساخت آلات و وسایل نجومی، مجموعه‌ای از زیج‌ها و رسائلی در نجوم محاسباتی، جدول‌های مختصات ستارگان و شناسایی انواع اسطرلابها، قبله و قبله‌یابی، نجوم نظری و البته رسائلی درباره احکام نجوم (ستاره بینی) و شاخه‌های مختلف آن آمده‌اند..." (قاسملو، ۱۳۹۱)

از امتیازات فهرستواره حاضر افزوده شدن آغاز و انجام نسخه‌ها در ذیل نام هریک از عناوین می‌باشد که کار را در شناسایی نسخ مشابه برای استفاده‌کنندگان، بالخصوص محققان و فهرست‌نگاران آسان نموده است.

تجزیه و تحلیل داده‌های آماری:

جدول ۱-۳. تعداد عناوین نسخه‌های خطی نجوم تألیف شده به تفکیک قرن (هجری قمری)

ردیف	قرن تألیف نسخه خطی نجوم	تعداد (با تکرار)	درصد موجودی
۱	قرن ۵	۰	۰
۲	قرن ۱۵	۰	۰
۳	قرن ۱۶	۰	۰
۴	قرن ۳	۲	۰/۰۳
۵	قرن ۴	۲	۰/۰۳
۶	قرن ۶ و ۷	۲	۰/۰۳
۷	قرن ۱۷	۲	۰/۰۳
۸	قرن ۲	۳	۰/۰۴
۹	قرن ۱	۴	۰/۰۶
۱۰	قرن ۷ و ۸	۷	۰/۱
۱۱	قرن ۶	۸	۰/۱۱
۱۲	قرن ۸ و ۹	۱۸	۰/۳۰
۱۳	قرن ۹ و ۱۰	۱۸	۰/۳۰
۱۴	قرن ۱۲ و ۱۳	۲۴	۰/۳۴
۱۵	قرن ۱۳ و ۱۴	۲۹	۰/۴۱
۱۶	قرن ۷	۵۳	۰/۷۶
۱۷	قرن ۱۰ و ۱۱	۵۸	۰/۸۳
۱۸	قرن ۱۱ و ۱۲	۷۹	۱/۱
۱۹	قرن ۸	۱۱۲	۱/۶
۲۰	قرن ۹	۲۱۶	۳/۱
۲۱	قرن ۱۴	۲۶۵	۳/۸
۲۲	قرن ۱۰	۳۹۱	۵/۶
۲۳	قرن ۱۲	۹۸۰	۱۴
۲۴	بی تا	۱۲۹۸	۱۸/۷
۲۵	قرن ۱۱	۱۳۱۱	۱۸/۹
۲۶	قرن ۱۳	۲۰۵۶	۲۹/۶
	جمع	۶۹۳۸	

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۱-۳. به منظور پاسخ به سوال اول مبنی بر مشخص کردن دوره ای که بیشترین نسخه خطی نجوم در آن به نگارش درآمده است، تعداد این آثار از قرن اول تا قرن چهاردهم هجری مورد بررسی قرار گرفتند که بیشترین آنها ۲۰۵۶ اثر (۲۹/۶ درصد) متعلق به قرن سیزدهم هجری است و تاریخ نگارش ۱۲۹۸ نسخه خطی نجوم

تعیین نشده است (بی تا) که این تعداد (۱۸/۷ درصد) کل نسخه‌های موجود (۶۹۳۸ اثر) در ایران است. نسخه‌های نگاشته شده در سده‌های سوم، چهارم، شش و هفت و هفدهم هر کدام با ۰/۰۳ درصد، کمترین تعداد (۲ نسخه) را به خود اختصاص داده اند. شایان ذکر است در قرون پنجم، پانزدهم و شانزدهم هیچ نسخه خطی با موضوع نجوم به نگارش در نیامده است.

جدول ۲-۳. تعداد عناوین نسخه‌های خطی نجوم موجود به تفکیک کتابخانه‌ها

ردیف	نام کتابخانه	تعداد نسخه (با تکرار)	ردیف	نام کتابخانه	تعداد نسخه (با تکرار)
۱	کتابخانه مجلس	۹۰۴	۵۵	کتابخانه حاج شیخ علی علمی	۶
۲	کتابخانه آستان قدس رضوی	۷۸۲	۵۶	کتابخانه عمومی معارف	۶
۳	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۷۶۱	۵۷	کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز	۶
۴	کتابخانه آیت الله مرعشی	۷۵۹	۵۸	کتابخانه مکتبه الزهرا اصفهان	۶
۵	کتابخانه ملک	۷۴۷	۵۹	کتابخانه ادبیات مشهد	۵
۶	کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه مشهد	۳۶۵	۶۰	کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی	۵
۷	کتابخانه ملی	۳۵۸	۶۱	کتابخانه شخصی آقای حبیب جواهری همدان	۵
۸	کتابخانه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی	۲۲۷	۶۲	کتابخانه عمومی اصفهان	۵
۹	کتابخانه مجلس سنا	۱۹۸	۶۳	کتابخانه کمالی	۵
۱۰	کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد	۱۴۵	۶۴	کتابخانه مجتهدالزمان بیدگلی	۵
۱۱	کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری	۱۳۶	۶۵	کتابخانه مدرسه سلطانی کاشان	۵
۱۲	کتابخانه دانشکده الهیات	۱۳۳	۶۶	کتابخانه ادبیات اصفهان	۴

				دانشگاه تهران	
۴	کتابخانه آیت الله حججی	۶۷	۱۱۲	کتابخانه وزیری یزد	۱۳
۴	کتابخانه رضا استادی	۶۸	۹۹	کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی	۱۴
۴	کتابخانه عمومی معرف تبریز	۶۹	۸۵	کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی	۱۵
۴	کتابخانه مدرسه چهل ستون مسجد جامع تهران	۷۰	۷۳	کتابخانه مسجد اعظم قم	۱۶
۴	کتابخانه موقوفه خانواده ثقه الاسلام مینوی	۷۱	۷۲	کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران	۱۷
۴	مجموعه محمد حسن امام جمعه	۷۲	۷۰	کتابخانه ملی تبریز	۱۸
۳	کتابخانه ارشاد اسلامی کاشان	۷۳	۶۳	کتابخانه عبدالمجید مولوی	۱۹
۳	کتابخانه قائن	۷۴	۴۹	کتابخانه ملی فارس	۲۰
۳	کتابخانه مدرسه جعفریه زهان	۷۵	۴۷	کتابخانه مدرسه فیضیه قم	۲۱
۳	کتابخانه مدرسه فتحعلی بیگ دامغان	۷۶	۴۵	کتابخانه آیت الله گلپایگانی	۲۲
۳	کتابخانه ملی پارس	۷۷	۳۸	کتابخانه خانقاه نوربخش نعمت اللهی	۲۳
۲	کتابخانه آقای ثامنی	۷۸	۳۴	کتابخانه حضرت معصومه قم	۲۴
۲	کتابخانه دانشکده حقوق تهران	۷۹	۳۲	کتابخانه جمعیت نشر و فرهنگ رشت	۲۵
۲	کتابخانه سیفی	۸۰	۳۱	کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم	۲۶
۲	کتابخانه شهاب طاهری	۸۱	۳۱	کتابخانه سازمان لغتنامه دهخدا	۲۷
۲	کتابخانه شهرداری اصفهان	۸۲	۳۱	کتابخانه محمود فرهاد معتمد	۲۸
۲	کتابخانه فرهنگ اصفهان	۸۳	۳۰	کتابخانه غرب مدرسه	۲۹

				آخوند همدان	
۲	کتابخانه مفتی الشیعه	۸۴	۲۸	کتابخانه آیت الله فاضل خوانساری	۳۰
۲	کتابخانه کاظم مدیر شانه چی	۸۵	۲۲	کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران	۳۱
۲	کتابخانه مدرسه صدر بابل	۸۶	۲۰	مجموعه محمد باقر الفت اصفهانی	۳۲
۲	کتابخانه مدرسه میراث خان مشهد	۸۷	۱۹	کتابخانه مدرسه حجتیه قم	۳۳
۲	کتابخانه ملی رشت	۸۸	۱۹	کتابخانه مدرسه فاضلیه مشهد	۳۴
۲	کتابخانه موسسه امام صادق قم	۸۹	۱۹	مجموعه میرزا محمد کاظمینی	۳۵
۲	مجموعه خان ملک ساسانی	۹۰	۱۸	کتابخانه سریزدی	۳۶
۲	مجموعه خانقاه احمدیه	۹۱	۱۶	کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد	۳۷
۲	مجموعه میرزا عبدالعظیم خان قریب گرگانی	۹۲	۱۶	کتابخانه مدرسه صدر بازار اصفهان	۳۸
۱	کتابخانه افشین عاطفی کاشان	۹۳	۱۵	مجموعه آقای محقق در تبریز	۳۹
۱	کتابخانه تربیت یزد	۹۴	۱۴	کتابخانه آیت الله بروجردی قم	۴۰
۱	کتابخانه حاج سید ابوالفضل سعیدی	۹۵	۱۴	کتابخانه آیت الله جلیلی کرمانشاه	۴۱
۱	کتابخانه خان آقا میرحسین قزوینی	۹۶	۱۳	کتابخانه مدرسه مروی تهران	۴۲
۱	کتابخانه خاندان حاج سید نورالدین هاشمی	۹۷	۱۳	کتابخانه مدرسه نواب مشهد	۴۳
۱	کتابخانه دانشگاه فردوسی مشهد	۹۸	۱۰	کتابخانه میبیدی کرمانشاه	۴۴

۴۵	کتابخانه تربیت تبریز	۹	۹۹	کتابخانه دهگان	۱
۴۶	کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی مینوی	۸	۱۰۰	کتابخانه زنجانی	۱
۴۷	کتابخانه جامع کبیر یزد	۸	۱۰۱	کتابخانه فرخ مشهد	۱
۴۸	کتابخانه حوزه علمیه امام صادق اردکان	۸	۱۰۲	کتابخانه قاسم برنا	۱
۴۹	کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه تهران	۸	۱۰۳	کتابخانه قمرینی هاشم دامغان	۱
۵۰	کتابخانه دانشگاه بوعلی همدان	۸	۱۰۴	کتابخانه مدرسه خان یزد	۱
۵۱	کتابخانه مدرسه معمارباشی	۸	۱۰۵	کتابخانه میرزا ابوالحسن پیشنهاد آملی	۱
۵۲	مجموعه احمد روضاتی اصفهانی	۸	۱۰۶	کتابخانه هنرهای زیبای کشور	۱
۵۳	کتابخانه مدرسه قنبرعلی خان تهران	۷	۱۰۷	مجموعه بهار	۱
		۷	۱۰۸	کتابخانه رضویه مدرسه صور اصفهان	۱
۵۴	کتابخانه امام صادق تبریز	۶	جمع		۶۹۳۸

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۲-۳. به منظور پاسخ به سوال اول مبنی بر مشخص کردن بسامد موجودی نسخه‌های خطی نجوم در کتابخانه‌های ایران، این نتایج بدست آمد: در مجموع ۱۰۸ کتابخانه و مجموعه در ایران روی هم ۶۹۳۸ نسخه خطی دارند که به ترتیب کتابخانه مجلس با ۹۰۴، کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) ۷۸۲، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با ۷۶۱ و کتابخانه آیت الله مرعشی با ۷۵۹ نسخه نجوم، بیشترین موجودی را به خود اختصاص داده اند، در مقابل کتابخانه‌های بهار، هنرهای زیبای کشور، میرزا ابوالحسن پیشنهاد آملی و مدرسه خان یزد، کمترین تعداد نسخه خطی نجوم (یک اثر) را به خود اختصاص داده اند. براساس اطلاعات این جدول، تعداد کتابخانه‌هایی که دارای نسخه خطی نجوم هستند در تهران بیشتر از شهرهای دیگر ایران است.

جدول ۳-۳. تعداد عناوین نسخه‌های خطی نجوم به تفکیک قرن زبان

ردیف	زبان	تعداد عناوین (با تکرار)	درصد	توضیحات
------	------	-------------------------	------	---------

	۶۶	۱۹۲۵	فارسی	۱
	۳۱	۹۱۹	عربی	۲
	۰/۷	۲۱	ترکی	۳
در فهرستواره به زبان اثر اشاره نشده است.	۰/۵	۱۳	بدون زبان	۴
	۰/۳	۹	فارسی عربی	۵
	۰/۰۴	۱	هندی	۶
	۰/۰۴	۱	فارسی ترکی	۷
	۰/۰۴	۱	فارسی اردو	۸
	۰/۰۴	۱	طبری	۹
	۰/۰۴	۱	اردو	۱۰
	۱۰۰	۲۸۹۲	جمع	

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۳-۳. و به منظور پاسخ به سوال سوم مبنی بر مشخص کردن وضعیت زبانی نسخه‌های خطی نجوم موجود در کتابخانه‌های ایران، این نتایج بدست آمد: از ۲۸۹۲ عنوان نسخه موجود، نسخه‌هایی که به زبان فارسی هستند بیشترند به این ترتیب که زبان نگارش بیش از ۶۶ درصد از آنها (۱۹۲۵ عنوان) فارسی است در این بین رتبه دوم متعلق به زبان عربی است با ۳۱ درصد و تعداد ۹۱۹ عنوان سپس زبان‌های ترکی، هندی، اردو و طبری هر کدام با یک عنوان نسخه خطی نجوم. زبان‌های آمیخته فارسی - عربی، فارسی - اردو، فارسی - ترکی نیز در بین زبان‌ها به چشم می‌خورند. لازم به ذکر است در فهرستواره نجوم به زبان تعداد ۱۳ عنوان از نسخه‌ها اشاره نشده است!

جدول ۳-۴. تعداد عناوین نسخه‌های خطی نجوم تألیف شده به تفکیک نسخه نگار

ردیف	نام نسخه نگار	تعداد تألیف (بالای ۵ اثر)	درصد تعداد تألیف نسبت به کل
۱	طوسی، نصیرالدین	۵۴	۲/۴
۲	بلخی، ابومشعر	۳۱	۱/۴
۳	عاملی، بهاءالدین	۳۱	۱/۴
۴	سجزی، ابوسعید احمد بن عبدالجلیل	۲۰	۰/۹
۵	دشتکی، غیاث الدین منصور بن محمد	۱۵	۰/۷
۶	چغمنی محمود بن محمد بن عمر	۱۱	۰/۵
۷	اندلسی محیی الدین ابوالفتح یحیی بن محمد بن ابی لشکر بن حمید	۱۰	۰/۴۵
۸	بیرجندی، نظام الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین	۱۰	۰/۴۵
۹	ابوالخیر تقی الدین	۹	۰/۴
۱۰	ابوریحان بیرونی	۹	۰/۴
۱۱	امام جعفر صادق (ع)	۹	۰/۴
۱۲	بطلمیوس	۹	۰/۴
۱۳	کاشانی، غیاث الدین جمشید	۹	۰/۴
۱۴	گیلی، کوشیار بن لیان	۹	۰/۴
۱۵	نجم الدوله، عبدالغفار	۹	۰/۴
۱۶	فارسی، ابوالخیر تقی الدین	۸	۰/۳۵
۱۷	قاینی، قاسم علی	۸	۰/۳۵
۱۸	قوشچی، علی	۸	۰/۳۵
۱۹	کوبنانی، ابواسحق بن عبدالله	۸	۰/۳۵
۲۰	ابن مجدی، ابوالعباس احمد بن رجب	۷	۰/۳
۲۱	ارسطو	۷	۰/۳
۲۲	فیض کاشانی، محسن	۷	۰/۳
۲۳	کرمانی، حاج محمد کریم خان	۷	۰/۳

۰/۳	۷	گنابادی، ملا مظفر بن قاسم	۲۴
۰/۳	۷	مجلسی، محمد تقی	۲۵
۰/۳	۷	مصطفی بن علی	۲۶
۰/۳	۷	هرمس	۲۷
۰/۳	۷	یزدی، ابوالقاسم بن احمد	۲۸
۰/۲۷	۶	افشار، محمداکبر ابن نصرالله	۲۹
۰/۲۷	۶	حسینی گنابادی اصفهانی، محمد حسین بن بدیع الزمان	۳۰
۰/۲۷	۶	سبط ماردینی، بدرالدین محمد بن محمد بن احمد	۳۱
۰/۲۷	۶	سبط ماردینی، جمال الدین محمد بن احمد	۳۱
۰/۲۷	۶	شیرازی، قطب الدین محمود ابن مسعود	۳۲
۰/۲۷	۶	فخر رازی	۳۳
۰/۲۷	۶	قاری شیرازی، مظهرالدین محمد	۳۴
۰/۲۷	۶	قاضی زاده رومی، موسی بن محمد	۳۵
۰/۲۷	۶	وفایی، عزالدین محمد	۳۶
۰/۲۷	۶	یزدی، محمد باقر بن زین العابدین	۳۷
٪۱۰۰	۲۲۱۳ عنوان	۶۷۳ نفر (تعداد کل نسخه نگاران نجوم)	جمع

بر اساس اطلاعات مندرج در جدول ۳-۴. به منظور پاسخ به سوال چهارم مبنی بر مشخص کردن بسامد تعداد نسخه‌های خطی نجوم ایران به تفکیک نسخه نگار، این نتایج بدست آمد: بخاطر زیاد بودن تعداد نسخه نگاران نجوم (۶۷۳ مؤلف) آنهایی که بالای پنج اثر را تألیف کرده اند در جدول آورده شده اند. از ۲۲۱۳ عنوان نسخه نجوم تألیفی بیشترین آمار را دانشمند ایرانی خواجه نصیرالدین طوسی با نگارش ۵۴ اثر خطی، به خود اختصاص داده است و به ترتیب ابومشعر بلخی و بهاءالدین عاملی هر کدام با ۳۱ اثر در رتبه بعدی قرار دارند و در مقابل محمد باقر بن زین العابدین یزدی و عزالدین محمد وفایی هر کدام با نگارش ۶ عنوان نسخه خطی نجوم در آخر جدول جای گرفته اند. گفتنیست در فهرستواره مورد بررسی، نگارندگان تعداد زیادی از نسخ خطی نجوم، مجهول الحویه (ناشناس) هستند.

مواردی برای اصلاح:

پس از بررسی اجمالی کتاب و نمایه آثار، می‌توان گفت که پدیدآورندگان تا حدود زیادی به اهداف خود رسیده‌اند و اثر حاضر تا میزان قابل توجهی محل رجوع مناسبی برای راهنمایی محققان و علاقمندان به نسخ خطی مرتبط با علم نجوم شده است. اما از آنجایی که این فهرستواره جزوه آثار مرجع محسوب می‌شود و این آثار، زیاد مورد استفاده قرار می‌گیرد لذا لازم

- است کمتر ایرادات تائیدی، دستوری و ظاهری داشته باشد. از نظر بررسی این کتاب، چند ایراد بر این فهرستواره وارد است که عبارتند از:
- ۱- طرح روی جلد تصویری مبهم است، طوری که فقط از فاصله ۳۰ سانتی متری می‌شود متوجه نوشته‌ها، علایم و منظور آن شد.
 - ۲- جلدبندی آن بی کیفیت است که می‌توانست با دقتی بیشتری تهیه شود.
 - ۳- صفحه‌بندی نامناسب، فضای خالی زیاد و عدم رعایت مناسب فاصله بین خطوط و پاراگراف‌ها.
 - ۴- در بخش نمایه‌ها عناوین تکراری متعددی وجود دارد که پدیدآورندگان می‌توانستند آنها را در یکدیگر ادغام کنند.
 - ۵- استفاده نکردن از فهرستواره دستنویس‌های ایران «دنا» که جامع‌ترین فهرست حاضر نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های ایران است.
 - ۶- رعایت نکردن نظم الفبایی عنوان نسخه‌ها در بدنه متن (برای نمونه، ابتدا کفایه فی اختصار النهایه آمده بعد کفایه التعليم، ص ۹۰۵ و ۹۰۶).
 - ۷- وقتی چینش کتاب براساس الفبایی عنوان کتاب است، نمایه نام کتاب تا حد زیادی بی استفاده است.
 - ۸- برای بازیابی اطلاعات از این فهرستواره بهتر بود نرم افزار آن نیز تهیه می‌شد یا حداقل فرمت PDF از آن ضبط و به همراه لوح فشرده به ضمیمه این کتاب عرضه می‌شد.
 - ۹- نمایه تلفیقی شماره نسخ در این کتاب کارایی چندانی ندارد و فقط ۲۲۳ صفحه از حجم کتاب را اشغال کرده است.
 - ۱۰- به طور کلی در این کتاب مرجع، خبری از شرح اختصارات نیست. برای مثال معلوم نیست در صفحه ۹۰۱ بالای صفحه، منظور «از ۴۷- پ» چیست.
 - ۱۱- برخی از اشتباه‌های املائی یا تائیدی به شرح زیر:
 - صفحه ۳۱۰ پایین صفحه «ترجمه» بجای «ترجمه».
 - صفحه ۳۱۱ بالای صفحه بجای علامت اختصاری گ (برگ)، ک آمده است.
 - در صفحات مختلف عبارت «وره» زیاد به چشم می‌خورد که به نظر می‌رسد مقصود از آن عبارت «ورق» باشد. برای نمونه در صفحه‌های ۷۷۱، ۷۷۹، ۷۳۳، ۷۹۷، ۸۱۹، ۸۲۲، ۸۷۵، ۹۵۵ و ۹۶۶.
 - در پایان برخی از جملات نقطه یا علامت دستوری دیگری وجود ندارد. مثل ص ۷۳۶ پاراگراف اول.

منابع:

- ۱- سعادت، محمد علی، دوره کامل نجوم، جلد اول، مشهد، انتشارات دانشگاه مشهد: ۱۳۴۷.
- ۲- شعبانی، احمد، بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، پاییز ۱۳۸۱، شماره ۳۶.
- ۳- عظیمی، حبیب الله، سخنرانی در نمایشگاه نسخ خطی نجوم اسلامی در محل سازمان کتابخانه‌ها و اسناد ملی فارس، شیراز، ۱۳۸۸.
- ۴- قاسملو، فرید، فهرستواره نسخه‌های خطی نجوم و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران (مقدمه)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات- ۱۳۹۱.

[/http://fa.wikipedia.org/wiki](http://fa.wikipedia.org/wiki)